

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΝ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ
(1986)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΣΥΝΤΑΞΙΣ: ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ 4

ΙΩΣΗΠΟΣ ΟΜΗΡΙΖΩΝ*

I

Στο λεγόμενο δεύτερο πρόλογο της «'Ιουδαϊκῆς 'Αρχαιολογίας» ο Ιώσηπος κάνει παρεμπιπτόντως και μια αναφορά στον τρόπο πρόσκτησης και στην ποιότητα της ελληνομάθειάς του: *ΙΑ XX, 263 καὶ τῶν Ἑλληνικῶν δὲ γραμμάτων καὶ ποιητικῶν μαθημάτων πολλὰ ἐσπούδασα μετασχεῖν τὴν γραμματικὴν ἐμπειρίαν¹ ἀναλαβών², τὴν δὲ περὶ τὴν προφορὰν ἀκρίβειαν πάτριος ἐκόλυσε*

---

* ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Εκδόσεις

- B. Niese, *Flavii Josephi opera edidit et apparatu critico instruxit B. N.* (VII τόμοι, ο VI που περιέχει τα 7 βιβλία του *Ιουδ. Πολέμου* ἐξεδόθη με τη συνεργασία του J. von Destimon), Berlin 1887-1895.
- H. St. J. Thackeray, *Josephus with an English Translation by H. St. J. Thackeray, R. Marcus, A. Wikgren, L. H. Feldman in Nine Volumes*, London-Cambridge/Mass. 1926-1965.

II. Βιβλιογραφίες και Λεξικά

- L. H. Feldman, *Josephus and Modern Scholarship (1937-1980)*, De Gruyter, New York 1984.
- K. H. Rengstorf (ed.), *A Complete Concordance to Flavius Josephus*, vol. I-IV Leiden 1973-1983. *Suppl. I: Namenwörterbuch zu Flavius Josephus von A. Schalit*. Leiden 1969.
- H. Schreckenberg, *Bibliographie zu Flavius Josephus* (ALGHJ 1), Leiden 1968.

III. Ειδικές μελέτες

- M. Hengel, *Judentum und Hellenismus, Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jh.s v. Chr.*, Tübingen 1973².
- G. Hölscher, Art. Josephus *RE* vol. IX, 1916, 1934-2000.
- Tessa Rajak, *Josephus. The Historian and His Society*, London 1983.
- Chr. Schaublin, Josephus und die Griechen, *Hermes* 110 (1982) 316-341.
- E. Stein, *De Woordenkeuze in het Bellum Judaicum van Flavius Josephus* (Diss. Leiden), Amsterdam 1937.
- H. St. Thackeray, *Josephus the Man and the Historian*, New York (Jewish Institute of Religion Press) 1929.
- Zur Josephus-Forschung. Wege der Forschung LXXXIV* (Hrsg. A. Schalit), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1973.

1. Ο Chr. Schaublin, Josephus und die Griechen, *Hermes* 110 (1982) 319 παραβάλλει τον κλασικό ορισμό του Διονυσίου Θρακός: *γραμματική ἐστὶν ἐμπειρία τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων.*

2. *ἐμπειρίαν λαβών* (πρβ. *Βίος* 10) προτείνει ο H. Schreckenberg στη βιβλιοκρισία του γὰ το βιβλίο του R. J. H. Schutt, *Studies in Josephus, Gnomon* 35 (1963) 30.

συνήθεια. Τα πρώτα του ελληνικά γράμματα ο ιστορικός θα πρέπει να τα διδάχτηκε στην Ιερουσαλήμ, όπου ήδη από την εποχή των Διαδόχων η επίδραση του ελληνισμού σε πολλές εκδηλώσεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου ήταν αισθητή. Στα χρόνια μάλιστα του Ηρώδη του Μεγάλου φαίνεται ότι η διδασκαλία των ελληνικών είχε παγιωθεί ιδίως στους κύκλους της αριστοκρατίας, η οποία σε μεγάλο ποσοστό έκλινε προς τον ελληνικό τρόπο ζωής³. Οπωσδήποτε πάντως ο Ιώσηπος θα πρέπει να γνώριζε σε ανεκτό βαθμό τα ελληνικά, όταν ανέλαβε, νεότατος ακόμη (στα 64 μ.Χ.), εκείνη τη λεπτή αποστολή στη Ρώμη (*Βίος* 13-16). Αργότερα, κατά τη διάρκεια της παραμονής του υπό την ιδιότητα του συμβούλου και διερμηνέα στο ρωμαϊκό στρατόπεδο, είναι πολύ πιθανό ότι μιλούσε ελληνικά με τον Τίτο, ο οποίος ήταν σε θέση να συγγράφει ακόμη και τραγωδίες σ' αυτήν τη γλώσσα (*Σουιδ.* τ 691 = *Ιωάν. Αντιοχ.* *FHG* 4, 578 fr. 102· *Suet. Tit.* 3, 2).¹

Όταν μετά την κατάληψη της Ιερουσαλήμ ο Ιώσηπος εγκαταστάθηκε μόνιμως στη Ρώμη και άρχισε ως επίσημος αυλικός ιστοριογράφος να μεταγράφει την ιστορία του *Ίουδαϊκού πολέμου* από τα αραμαϊκά (ή μήπως από τα εβραϊκά;⁴) στα ελληνικά (*I.Π.* I, 3), αντιμετώπισε κάποιες δυσκολίες. Η ελληνομάθειά του φαίνεται ότι δεν επαρκούσε για ένα τόσο μεγαλεπήβολο εγχείρημα. Έτσι αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια ελληνομαθών «συνεργών», όπως ομολογεί ο ίδιος στην απολογητική του πραγματεία *Πρός Ἀπίωνα*: I, 50 *χρησάμενός τισι πρὸς τὴν Ἑλληνίδα φωνὴν συνεργοῖς*. Πόσο αποφασιστική υπήρξε η συμβολή των συνεργών αυτών, των οποίων τα ονόματα δεν μνημονεύει (από φιλαυτία ισχυρίζονται πολλοί μελετητές) ο ιστορικός, στη μεταγλώττιση του *I.Π.* δεν το ξέρουμε. Το δυσχερές έργο του «suum cuique» ανέλαβε με θαυμαστή οξύνοια ομολογουμένως, αλλά και με ελάχιστη νηφαλιότητα, ο H. St. J. Thackeray. Σύμφωνα λοιπόν με την άποψη του Αμερικανού εκδότη και μελετητή του Ιώσηπου, οι συνεργοί ήταν δύο: ο πρώτος, που γνώριζε σε βάθος τα ποιητικά κείμενα και έδειχνε όλως ιδιαίτερη προτίμηση στον Σοφοκλή, ανέλαβε την επεξεργασία του *I.Π.* και των βιβλίων XV-XVI της *I.A.* Ο δεύτερος, ένας ασήμαντος γραφιάς, προσπάθησε να μιμηθεί με δουλικό τρόπο τον Θουκυδίδη. Αυτός θα πρέπει να βοήθησε κυρίως στη λείανση και καλλιτέπεια

3. Για τον ελληνισμό στην Παλαιστίνη κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή βλ. στον M. Hengel, *Judentum und Hellenismus*, Tübingen 1973², 137, 142 και 191. Για την εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας τον 1ον αι. μ.Χ. στην Ιουδαία βλ. J. N. Sevenster, *Do you know Greek? How much Greek could the first Jewish Christians have known?*, Leiden 1968, 65-76 (ειδικότερα σ. 70).

4. Εμπεριστατωμένη παρουσίαση του δυσεπίλυτου προβλήματος από την Tessa Rajak, *Josephus. The Historian and His Society*, London 1983, 230-1 (The native language of Josephus).

των βιβλίων XVII-XIX της *I.A.* Συνεργοί επίσης θα πρέπει να βοήθησαν στη συγγραφή του έργου *Πρός Ἀπίωνα*, ενώ τα *ipsissima verba* του ιστορικού —φτωχά και άκομψα ελληνικά— θα πρέπει να αναζητηθούν στον *Βίον* και στα βιβλία I-XIV και XX της *I.A.* Συνοψίζοντας τα συμπεράσματά του ο Thackeray απέδωσε μεταξύ σοβαρού και αστείου τη συγγραφή των έργων στον «Josephus & Co.»⁵. Η θεωρία του Thackeray ανασκευάστηκε με πειστικά, νομίζω, επιχειρήματα, από νεότερους ερευνητές, οι οποίοι υποστήριξαν ότι η συμβολή των συνεργών περιορίστηκε στην εξομάλυνση και στον ρητορικό καλλωπισμό της γλώσσας του ιστορικού⁶.

Ἐποια πάντως και να ήταν η συμβολή των «συνεργών», ο αναγνώστης και του *I.II.* και της *I.A.* εντυπωσιάζεται από την κομψή και αρμονική αττικιστική γλώσσα των έργων. Οι εβραϊσμοί, οι αραμαϊσμοί και οι λατινισμοί είναι ελάχιστοι. Εντύπωση προξενεί επίσης και η λογιούσνη του ιστορικού, ο οποίος γνωρίζει σε βάθος και σε πλάτος την ελληνική ποίηση και πεζογραφία. Το κείμενο και του *I.II.* και της *I.A.* είναι κατάστικτο, όπως έχει δείξει η σύγχρονη έρευνα, από συνειδητές οικειοποιήσεις («*φώρια*» θα λέγαμε), κρυπτομνησίες και περίτεχνες μιμήσεις της ελληνικής γραμματείας. Ιδιαίτερη προτίμηση φαίνεται να δείχνει ο ιστορικός στους τρεις μεγάλους τραγικούς, στον Ηρόδοτο, στο Θουκυδίδη, στον Ξενοφώντα, στον Πλάτωνα και, φυσικά, στον Ὅμηρο⁷.

Η παρουσία του Ομήρου και στον *I.II.* και στην *I.A.* γίνεται αμέσως αντιληπτή, γιατί ο ιστορικός έχει εγκατασπείρει, *οὐ τῇ χειρὶ ἀλλὰ τῷ θυλάκῳ*, και στα δύο αυτά κείμενα λέξεις και φράσεις (σταθερές συμπλοκές και λογοτύπους), που ανήκουν στο ομηρικό ιδιόλεκτο⁸. Επί παραδείγματι:

5. Οι απόψεις του Thackeray εκτίθενται αναλυτικώς (και συναρπαστικώς) στο βιβλίο του *Josephus the Man and the Historian*, New York 1929, 100-124, και στις εισαγωγές του *I.II.* και της *I.A.* στην έκδοση της σειράς Loeb (*II The Jewish War*, Introd. XV-XIX, *IV Jewish Antiquities*, Introd. IX και XVII-XIX).

6. Βλ. Elchanan Stein, *De Woordenkeuze in het Bellum Judaicum van Flavius Josephus*, Amsterdam 1937, 13-14, 21 και 130. G. C. Richards, *The Composition of Josephus Antiquities*, *CQ* 33 (1939) 36-40. (Ο Richards υποθέτει ότι ο ένας συνεργός βοήθησε στη σύνθεση των δημηγοριών και ο άλλος στη δραματοποίηση των πολεμικών επεισοδίων.) H. Petersen, *Real and Alleged Literary Projects of Josephus*, *AJP* 79 (1958) 259-74· R. H. H. Schutt, *Studies in Josephus*, London 1961, 59 κ.ε.

7. Βλ. E. Stein, *ό.π.* passim S. Ek, *Herodotismen in der jüdischen Archäologie des Josephus und ihre textkritische Bedeutung*, *Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis*, Lund 1945-46, 27-62· H. Drüner, *Untersuchungen über Josephus*, Marburg 1896, 1-34 (για τα δάνεια από το Θουκυδίδη).

8. Οι περισσότερες από αυτές τις ομηρικές απηχήσεις έχουν επισημανθεί από τον Thackeray και τους συνεκδότες του στην έκδοση της σειράς Loeb.

Ἰουδαϊκὸς πόλεμος

α) Λέξεις:

V, 432 ἄκολος II, 495 ἀναμωτί VII, 82 ἀνδιχα II, 289 γάστρη
 III, 96 γωρυτός II, 322 καταμάομαι V, 571 ὄνθος III, 243 ροῖζος
 IV, 359 ὠτειλή

β) Φράσεις και λογότυποι:

III, 202 πάντες εἶχοντο, καὶ μετὰ κωκυτῶν ~ X 408-9 λαοὶ κωκυτῶ τ' εἶχοντο
 III, 437 τοὺς ἀλητάς, οἳ θρήνων αὐτοῖς ἐξῆρχον ~ O 720-1 δοιδοὺς θρήνων ἐξάρχους
 IV, 72 ἄπειρος δ' ἦν... ὁ στόνος, καὶ τὸ αἷμα ~ T 214 αἷμα καὶ ἀργαλέος στόνος ἀνδρῶν
 V, 309 αἰδῶς ἦν καὶ δέος ~ O 657-8 αἰδῶς καὶ δέος
 VI, 85 πεπαρμένα πυκνοῖς καὶ δζέσιν ἤλοις ~ A 246 (= A 633) ἤλοισι πεπαρμένον.

Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία

α) Λέξεις:

XVII, 352 δαῆρ (δαέρα Naber: ἀνδρα codd.), VI, 200 καὶ VI, 202 ἔδνα, VI, 339 καὶ VIII, 321 χερνήτις, X 56 ὠκύμορος.

β) Φράσεις και λογότυποι:

I, 222 ἐπὶ γήρωσ οὐδῶ ~ X 60 ἐπὶ γήραος οὐδῶ
 IV, 117 οὐ γὰρ ἂν ὑποστρέψειέ τις νικηφόρος οὐδ' ὥστε παιδας εὐφρᾶναι καὶ γυναῖκας ~ E 686-8 ἐπεὶ οὐκ ἄρ' ἐμελλον ἔγωγε νοστήσας οἰκόνδε φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν εὐφρανέειν ἄλοχόν τε φίλην καὶ νήπιον υἱόν
 VII, 344 πασῶν τὸ εἶδος ἀρίστη γυναικῶν ~ η 57 γυναικῶν εἶδος ἀρίστη (Πρβ. καὶ B 715, Γ 124, Z 252, N 365, 378 θυγατρῶν εἶδος ἀρίστη).
 VIII, 2 πρὸς γήρας... λιπαρὸν ~ λ 136 γήρα ὑπὸ λιπαρῶ
 VIII, 108 τῶ μὲν γὰρ πάντ' ἐφορᾶν καὶ πάντ' ἀκούειν (Πρβ. καὶ I.II. I, 630) ~ Γ 277 Ἡελίος θ', ὃς πάντ' ἐφορᾷ καὶ πάντ' ἐπακούεις
 XIX, 321 πόνους... ἀνέτλη ~ ξ 47 καὶ ὀππόσα κήδε' ἀνέτλης.

Συστηματικὴ ἀνίχνευση τῶν ομηρικῶν ενθυμημάτων, λεκτικῶν καὶ θεματογραφικῶν, στα δύο μείζονα ἔργα τοῦ Ἰουδαίου ιστορικοῦ δεν ἔχει επιχειρηθεῖ. Κύρια συνεπῶς πρόθεση τῆς προκείμενης μελέτης εἶναι νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ νὰ συζητηθοῦν τὰ χωρία ἐκεῖνα τοῦ I.II. καὶ τῆς I.A. στα ὁποῖα ὑπόκεινται ομηρικά πρότυπα. Ἄλλωστε ὁ Ὅμηρος θα πρέπει νὰ ἦταν ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ποιητῆς που περιλάμβανε ὁ κύκλος τῶν «ποιητικῶν μαθημάτων» τοῦ Ἰώσηπου. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, με τὸν ποιητὴ αὐτόν, που δικαίως θεωροῦνταν ὡς ὁ παιδευτῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ (πρβ. Πλ. Πολ. 606d), ἀρχίζε καὶ τέλειωνε κάθε εκπαιδευτικὴ

αγωγή: «Θεός οὐδ' ἄνθρωπος Ὁμηρος» ήταν συνήθης κατακλείδα των σχολικών εγχειριδίων⁹. Ὅμως ο ιστορικός θα είχε δυνατότητες γνωριμίας με την ομηρική ποίηση και έξω από το παραδοσιακό πρόγραμμα του ελληνικού σχολείου. Τα ομηρικά ποιήματα ήταν γνωστά στην Παλαιστίνη ήδη από τον 3ον αι. π.Χ., ίσως και πιο παλιά¹⁰, και η ραβινική εξήγηση της Βίβλου είχε επηρεαστεί σημαντικά από την ερμηνευτική εργασία των αλεξανδρινών ομηριστών¹¹.

Η εξοικείωση του Ιωσήπου με το ομηρικό κείμενο και τα δαιδαλώδη προβλήματα του καταφαίνεται προπάντων στην πραγματεία του *Πρός Ἀπίωνα*, όπου συζητούνται εν εκτάσει τα θεολογούμενα και ο τρόπος και χρόνος σύνθεσης των επών, δηλαδή το ομηρικό πρόβλημα! Στο I, 10-12 γίνεται λόγος για τη γνώση της γραφής στην Ελλάδα την εποχή εκείνη (σαφής υπαινιγμός στο ερμηνευτικό πρόβλημα που θέτουν τα «σήματα λυγρά» του Προίτου, Z 168) και εκφράζεται η πεποίθηση πως οι Έλληνες που ανέλαβαν την εκστρατεία εναντίον της Τροίας δεν γνώριζαν τη χρήση των γραμμάτων. Ακόμη επισημαίνεται ότι (I, 12): «... ὅλως δὲ παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν οὐδὲν ὁμολογούμενον εὐρίσκεται γράμμα τῆς Ὀμήρου ποιήσεως πρεσβύτερον, οὗτος δὲ καὶ τῶν Τρωϊκῶν ὕστερος φαίνεται γενόμενος, καί φασιν οὐδὲ τοῦτον ἐν γράμμασιν τὴν αὐτοῦ ποίησιν καταλιπεῖν, ἀλλὰ διαμνημονευομένην ἐκ τῶν ἄσμάτων ὕστερον συντεθῆναι καὶ διὰ τοῦτο πολλὰς ἐν αὐτῇ σχεῖν τὰς διαφωνίας». Αυτό είναι το χωρίο, που ο F. A. Wolf έθεσε ως ακρογωνιαίο λίθο της θεωρίας του για τη σύνθεση των επών¹². Στο II, 14 ο ιστορικός ειρωνεύεται τον Απίωνα, γιατί, αν και ήταν γραμματικός, δεν γνώριζε ποια ήταν η πατρίδα του Ομήρου¹³. Στο II, 154-5 εξαίρει την αρχαιότητα της ιουδαϊκής νομοθεσίας επισημαίνοντας με κάποια χαιρεκακία ότι οι Έλληνες σε παλιότερους καιρούς

9. Για τη διδασκαλία του Ομήρου στα σχολεία βλ. H. J. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris 1965, 39 κ.ε. και 246 κ.ε.· Hengel, *Judentum und Hellenismus*, 124 σημ. 69 «Von den 2368 Katalognummern literar. Papyri (Pack) entfallen 371 auf Ilias-, 109 auf Odysseetexte, hinzu kommen noch etwa 70 Paraphrasen u. philolog. Hilfsmittel, d.h. insgesamt ca. 550 homerica».

10. S. Liebermann, *Hellenism in Jewish Palestine* (Texts and Studies of the Jewish Theological Seminary of America, vol. XVII), New York 1962, 113-4.

11. Hengel, *Judentum und Hellenismus*, 149· Liebermann, *ό.π.*, 26 και 36-7.

12. Fr. A. Wolfius, *Prolegomena ad Homerum*, vol. I, Halis Saxonum 1859², 53 κ.ε., 161 κ.ε. Για τη διαμόρφωση και την πορεία των απόψεων του Wolf βλ. Jay Bolter, «Friedrich August Wolf and the Scientific Study of Antiquity», *GRBS* 21 (1980) 83-99.

13. Υπαινιγμός στο άλλο πρόβλημα της καταγωγής του ποιητή (πρβ. *Ανθ. Πλ.* IV, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299) και ίσως ακόμη στις μαγικές τελετουργίες (νεκυομαντείες), όπου κατέφευγε ο Απίων για να πληροφορηθεί την πατρίδα και τους γονείς του Ομήρου (βλ. Plin. *N.H.* 30,18). Συζήτηση για το σύνολο πρόβλημα στον L. Traiani, *Commento storico di «Contro Apione» di Giuseppe*, Pisa 1977, ad loc.

δεν γνώριζαν καν τον όρο «νόμος»: —καὶ μάρτυς Ὁμηρος οὐδαμοῦ τῆς ποιήσεως αὐτῶ (sc. νόμῳ) χρῆσάμενος¹⁴. οὐδὲ γὰρ ἦν κατὰ τοῦτον, ἀλλὰ γνώμαις δορίστοις τὰ πλήθη διωκεῖτο καὶ προστάγμασι τῶν βασιλέων. Με την διακρίβωση αυτή ο Ιουδαίος προσπαθεί να πλήξει τον ελληνικό κόσμο σε ένα σημείο υπερευαίσθητο για τους Έλληνες ο «νόμος» αντιπροσώπευε μια από τις υψηλότερες επιτεύξεις του πολιτισμού τους. Το «νόμιμον» και το «πολιτικόν» θεωρούνταν ερείσματα κάθε οργανωμένης κοινωνικής ζωής και γενικότερα του πολιτισμού¹⁵. Έτσι, επί παραδείγματι, στους πρωτόγονους Κύκλωπες οι συνελεύσεις («τὸ πολιτικόν») και οι εθιμικές διατάξεις (το προστάδιο του «νομίμου») είναι άγνωστοι θεσμοί— ι, 112 τοῖσιν δ' οὐτ' ἀγοραὶ βουληφόροι οὔτε θέμιστες. Η απουσία συνεπώς του όρου νόμος από το αρχαιότερο κείμενο της ελληνικής γραμματείας υποδήλωνε ότι η τιμή του πρώτου νομοθέτη ανήκε στον Μωυσή.

Στο Π, 236-49 ο Ιώσηπος επικροτεί και ενδυναμώνει με πρόσθετα επιχειρήματα την αυστηρή κριτική που άσκησαν στο παρελθόν «οἱ παρὰ τοῖς Ἑλλῆσιν ἐπὶ σοφίᾳ τεθωμασμένοι» στους ποιητές και νομοθέτες, οι οποίοι σοφίστηκαν και επέβαλαν το ελληνικό πάνθεον. Αν και ο Όμηρος δεν κατονομάζεται, η κριτική στρέφεται κυρίως εναντίον του¹⁶, γιατί σχολιάζονται ως επί το πλείστον γνωστά επεισόδια από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσεια*. Οι δραστηριότητες και οι αντιλήψεις που επικρίνονται είναι: η επιβουλή εναντίον του Δία (Α 399 κ.ε.), η χειρωναξία της Αθηνάς (Ξ 178 κ.ε.), ο τραυματισμός της Αφροδίτης (Ε 335 κ.ε.), η περιώνυμος μοιχεία (θ 266 κ.ε.), η ερωτική συνεύρεση Δία και Ήρας (Ξ 312 κ.ε.), οι έμμισθες υπηρεσίες του Απόλλωνα και του Ποσειδώνα σε θνητούς (Φ 442-457), η θεοποίηση του Δείμου και του Φόβου (Ο 119) και η παντελής αδυναμία του Δία απέναντι στην Ειμαρμένη (Π 433 κ.ε. θάνατος του Σαρπηδόνα)¹⁷.

Φυσικά ο Ιώσηπος δεν θα πρέπει να μελέτησε εξ αρχής τον Όμηρο στίχο προς στίχο για να εξακριβώσει, λόγου χάριν, αν η λ. «νόμος» απαντούσε ή δεν απαντούσε στο κείμενο. Μέρος από την επιχειρηματολογία του για την

14. Ο Ζηνόδοτος ωστόσο διάβαζε στον τρίτο στίχο του α της *Οδύσειας* «νόμον» αντί «νόον» (Σχολ.: Ζηνόδοτος «νόμον ἔγνω» φησίν. ἄμεινον δὲ τὸ νόον δι' ὧν Ὀδυσσεὺς αὐτὸς εἰσάγεται λέγων (ι, 121) «ἤδ' ἐφιλόξεινοι καὶ σφιν νόος ἐστὶ θεουδής;»): ίσως και ο Οράτιος *A.P.* 141-2 «dic mihi, Musa, virum, captae post tempora Troiae / qui mores hominum multorum vidit et urbis».

15. Για το θέμα αυτό βλ. M. Hengel, *Jews, Greek and Barbarians. Aspects of the Hellenization of Judaism in the Pre-Christian Period* (μεταφρ. J. Bowden), London 1980, 79.

16. Οι επιφανέστεροι επικριτές της ομηρικής θεολογίας ήταν ο Ηράκλειτος (*VS* 22 B42 D.K.), ο Ξενοφάνης (*VS* 21B 11-12 D.K. Βλ. και D. Babut, «Xénophane critique de poètes», *AC* 43, 1974, 83-117) και ο Πλάτων (*Πολ.* 377 d-e και 398a).

17. Οι επισημάνσεις των αναφορών αυτών στον Όμηρο έχουν γίνει από τον Thackeray στις υποσημειώσεις της έκδοσής του και από τον L. Traiani στο υπόμνημά του.

αρχαιότητα των επών και τις θεολογικές αντιλήψεις του Ομήρου θα πρέπει να προέρχεται, όπως υπέθεσε ο G. Hölscher (*RE IX*, 1916, στ. 1996) από την προεργασία που είχαν κάνει πάνω σε τέτοιου είδους ζητήματα παλαιότεροι Ιουδαίοι απολογητές και Έλληνες ομηρομάστιγες.

II

Ο Ιώσηπος στάθηκε αυτόπτης μάρτυς και ως ένα σημείο πρωταγωνιστής του ιουδαϊκού πολέμου. Όμως όταν αποφάσισε να εξιστορήσει τον πόλεμο αυτόν δεν βασίστηκε μόνο στη μνήμη του, στις σημειώσεις του και στα αρχεία των εμπολέμων, αλλά, όπως και όλοι οι δραματικοί ιστοριογράφοι, και στη λογοτεχνική παράδοση. Ο τρόπος γραφής και του *I.Π.* και της *I.A.* είναι εν μέρει βιβλιακός. Η διήγηση δεν είναι γυμνή και αυστηρώς πραγματολογική, αλλά ηδύνεται και δραματοποιείται με μιμήσεις των μεγάλων προτύπων της ελληνικής, της λατινικής (ιδίως του Βιργιλίου) και της ιουδαϊκής λογοτεχνίας¹⁸. Ο ιστορικός δηλαδή χρησιμοποιεί ως υποδείγματα πασίγνωστους κλασικούς τόπους (*loci classici*, *loci illustres*) και στις «εκφράσεις» χωρών και οικοδομημάτων και στις δημηγορίες που παρενδύει στην αφήγησή του και στις ψυχογραφίες των πρωταγωνιστών και, προπάντων, στην έκθεση των πολεμικών επεισοδίων. Τις περισσότερες φορές μάλιστα δεν προσπαθεί καν να αποκρύψει τα πρότυπά του· προφανώς θα πρέπει να θεωρούσε και αυτός, όπως και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, πως η μίμηση είναι τέλεια «ἐὰν τ' ἐκδήλους καὶ σαφεῖς τοῖς ἀκρωμένοις τὰς ἐκλογὰς ἔχη τὸ μίμημα»¹⁹. Έτσι στο εγκώμιο του αρχιερέα Άνανου (*I.Π.* IV, 319) και στο εγκώμιο του Μωυσή (*I.A.* IV, 329²⁰) ακούγονται ευκρινώς απόηχοι από τους θουκυδίδειους χαρακτηρισμούς του Περικλή (*Θουκ.* II, 65) και του Θεμιστοκλή (*Θουκ.* I, 138) αντιστοίχως. Ο Σολομώντας (*I.A.* VIII, 30 κ.ε.) παρουσιάζεται με χαρακτηριστικά του τραγικού Οιδίποδα²¹. Ακόμη και η κατάληψη των Ιαταπάτων (*I.Π.* III, 262

18. Για την έκφραση συναισθημάτων και συγκινήσεων βλ. Tessa Rajak, *ό.π.* 79-81, 104-5, 175 κ.ά.

19. *Dionysii opuscula* (edd. Usener et Radermacher) II, 204, 6-7.

20. Ο Μωυσής, όπως παρουσιάζεται από τον Ιώσηπο, πλησιάζει τον τύπο του «θείου άνδρός» (βλ. L. Bieler, *Θεῖος άνήρ. Das Bild des «göttlichen Menschen» in Spätantike und Frühchristentum*, Darmstadt 1967² τομ. II, 30 κ.ε.). Όπως παρατηρεί επίσης ο Chr. Schäublin, *ό.π.*, 334, ως άνθρωπος που συνδυάζει την θεωρία με την πράξη (*I.A.* IV, 327-9) ο Μωυσής ανταποκρίνεται προς το ελληνικό ιδεώδες του «μύθων τε βήτηρ' ἔμεναι, πρηκτῆρά τε ἔργων» (*Ίλιάς I* 443).

21. Βλ. L. H. Feldman, *Josephus as an Apologist to the Greco-Roman World: His Portrait of Solomon*, στον τόμο *Aspects of Religious Propaganda in Judaism and Early Christianity* (ed. Elisabeth S. Fiorenza), Notre Dame, Indiana 1976, 69-98.

κ.ε.), της πόλης δηλαδή που υπεράσπιζε ο ίδιος ο Ιώσηπος, έχει εξιστορηθεί (βλ. Thackeray, *ad loc.*) με πρότυπο την άλωση της Τροίας, όπως την είχε δραματοποιήσει έξοχα ο Βιργίλιος στην *Αινειάδα* (II, 263 κ.ε.).

Τα χωρία του *I.Π.* και της *I.A.* στα οποία θα πρέπει να υπόκεινται ομηρικά πρότυπα μπορούν χονδρικά να ενταχθούν σε τρεις κατηγορίες, χωρίς φυσικά να αποκλείονται οι επικαλύψεις:

Α' χωρία όπου παρατίθενται ή ακούγονται ευκρινώς απηχήματα τυπικά ομηρικών αντιλήψεων, ιδεών και παροιμιακών φράσεων, όπως *I.Π.* I, 374· II, 154· IV 429-33· *I.A.* VIII, 108-9,

Β' χωρία όπου συσσωρεύονται ψήγματα του ομηρικού ιδιολέκτου (λέξεις-μοτίβα, λογότυποι, συμπλοκές λέξεων), έτσι ώστε να υφαίνονται «κέντρωνες» ή να επιτυγχάνονται κορυφώσεις δεινωτικές που θυμίζουν έντονα ομηρική υψηγορία, όπως επί παραδείγματι *I.Π.* III, 356 και *I.A.* XIX, 92, και

Γ' χωρία, στα οποία υπόκεινται πασίγνωστοι loci aurei της ομηρικής ποίησης όπως *I.Π.* III, 516-9· *I.A.* II, 55-6· II, 343-4· VI, 362-4 και XVI, 380.

I.Π. I, 374

Ούτε δὲ τὸ δυστυχεῖν οὔτε τὸνναντίον ἐν ἀνθρώποις βέβαιον, ἀλλ' ἔστιν ἰδεῖν ἐπαμειβομένην εἰς ἑκάτερα τὴν τύχην. Το επιχείρημα αυτό για τον ευμετάβολο χαρακτήρα της τύχης το χρησιμοποιεί ο Ηρώδης ο Μέγας για να ενθαρρύνει τους υπηκόους του οι οποίοι φοβούνται μετά το σεισμό του 31 π.Χ. την επίθεση των ομόρων Αράβων. Το ίδιο επιχείρημα χρησιμοποιούν επίσης σε ανάλογες περιπτώσεις ο Ουεσπασιανός (*I.Π.* IV, 40) και ο Δαυίδ (*I.A.* VII, 144). Η ιδέα του «ἄλλοτε ἄλλος» και του «κύκλος τὰ ἀνθρώπινα πράγματα»²² είναι κοινός τόπος στην αρχαιότητα. Οι απαρχές αυτής της λαϊκής βιοσοφίας βρίσκονται στον Όμηρο, ο οποίος διατυπώνει επιγραμματικά αυτήν την αντίληψη στο περίφημο ημιστίχιο «νίκη δ' ἐπαμείβεται ἀνδρας» (*Z* 339)²³, το οποίο ακριβώς υπόκειται, όπως υποδηλώνει και το σπανιότατο (ἀπαξ στον Ιώσηπο) «ἐπαμείβεσθαι», στο I, 374 του *I.Π.*

I.Π. II, 154-8

Καὶ γὰρ ἔρρωται παρ' αὐτοῖς (sc. τοῖς Ἑσσηνοῖς) ἦδε ἡ δόξα, φθαρτὰ μὲν εἶναι τὰ

22. Για την εξέλιξη αυτού του τόπου της Popularphilosophie βλ. Jutta Krause, *Ἄλλοτε ἄλλος. Untersuchungen zum Motiv des Schicksalswechsels in der griechischen Dichtung bis Euripides*, München 1976.

23. Πρβ. και Γ 439-40 νῦν μὲν γὰρ Μενέλαος ἐνίκησεν σὺν Ἀθήνῃ, κείνον δ' αὖτις ἐγώ, Θ 141-2 νῦν μὲν γὰρ τοῦτω Κρονίδης Ζεὺς κῦδος δπάζει σήμερον· ὕστερον αὐτε και ἡμῶν, αἴ κ' ἐθέλησι.

σώματα και τὴν ὕλην οὐ μόνιμον αὐτῶν, τὰς δὲ ψυχὰς ἀθανάτους ἀεὶ διαμένειν, καὶ συμπλέκεσθαι μὲν ἐκ τοῦ λεπτοτάτου φοιτώσας αἰθέρος ὥσπερ εἰρκταῖς τοῖς σώμασιν²⁴ ἵγγί τινι φυσικῇ κατασπωμένας, ἐπειδὴν δὲ ἀνεθῶσι τῶν κατὰ σάρκα δεσμῶν, οἷα δὴ μακρᾶς δουλείας ἀπηλλαγμένας, τότε χαίρειν καὶ μετεώρους φέρεσθαι. καὶ ταῖς μὲν ἀγαθαῖς, ὁμοδοξοῦντες παισὶν Ἑλλήνων, ἀποφαίνονται τὴν ὑπὲρ Ὁκεανὸν δίαιταν ἀποκεῖσθαι καὶ χῶρον οὔτε ὄμβροισι οὔτε καύμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὄν ἐξ ὠκεανοῦ πραῖς ἀεὶ ζέφυρος ἐπιπνέων ἀναψύχει· ταῖς δὲ φαύλαις ζοφώδῃ καὶ χειμέριον ἀφορίζονται μυχὸν γέμοντα τιμωριῶν ἀδιαλείπτων. δοκοῦσι δὲ μοι κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν Ἑλληνες τοῖς τε ἀνδρείοις αὐτῶν, οὓς ἥρωας καὶ ἡμιθέους καλοῦσιν, τὰς μακάρων νήσους ἀνατεθεικέναι, ταῖς δὲ τῶν πονηρῶν ψυχαῖς καθ' Ἄιδου τὸν ἀσεβῶν χῶρον, ἔνθα καὶ κολαζομένους τινὰς μυθολογοῦσιν, Σισύφους καὶ Ταντάλους Ἰξιώνας τε καὶ Τιτυούς, πρῶτον μὲν αἰδίους ὑφιστάμενοι τὰς ψυχὰς, ἔπειτα εἰς προτροπὴν ἀρετῆς καὶ κακίας ἀποτροπὴν. τοὺς τε γὰρ ἀγαθοὺς γίνεσθαι κατὰ τὸν βίον ἀμείνους ἐλπίδι τιμῆς καὶ μετὰ τὴν τελευταίαν, τῶν τε κακῶν ἐμποδίζεσθαι τὰς ὁρμὰς δέει προσδοκῶντων, εἰ καὶ λάθοιεν ἐν τῷ ζῆν, μετὰ τὴν διάλυσιν ἀθάνατον τιμωρίαν ὑφέξειν. ταῦτα μὲν οὖν Ἑσσηνοὶ περὶ ψυχῆς θεολογοῦσιν, ἄφυκτον δέλεαρ τοῖς ἅπαξ γεωσαμένοις τῆς σοφίας αὐτῶν καθιέντες.

Ο εκδότης του τόμου *Zur Josephus - Forschung* A. Schalit επεσήμανε σε παρέμβλητη υποσημείωσή του στη μελέτη του V. M. Grintz «Die Männer des Yahad-Essener» (σ. 328, 28) ὅτι ἡ «ἐκφρασις» του χώρου, ὅπου σύμφωνα με τις δοξασίες των Εσσαιῶν διαμένουν οι ψυχές των αγαθῶν, βασίζεται στην ομηρικὴ περιγραφή των Ηλυσιῶν, δ 561-8

σοὶ δ' οὐ θέσφατόν ἐστι, διοτρεφὲς ὦ Μενέλαε
 Ἄργει ἐν ἵπποβότῳ θανέειν καὶ πότμον ἐπισπεῖν,
 ἀλλὰ σ' ἐς Ἑλύσιον πεδῖον καὶ πείρατα γαίης
 ἀθάνατοι πέμψουσιν, ὅθι ξανθὸς Ῥαδάμανθος,
 τῆ περ ῥῆϊστη βιοτῆ πέλει ἀνθρώποισιν·
 οὐ νιφετός, οὔτ' ἄρ χειμῶν πολὺς οὔτε ποτ' ὄμβρος
 ἀλλ' αἰεὶ Ζεφύροιο λιγὸν πνεῖοντος ἀήτας
 Ὁκεανὸς ἀνίησιν ἀναψύχειν ἀνθρώπους.

Ομηρικός είναι φυσικά και ο κατάλογος των κολασμένων που παραθέτει ο Ιώσηπος II, 156 Σισύφους καὶ Ταντάλους, Ἰξιώνας τε καὶ Τιτυούς. Από τους τέσσερις καταδικασμένους οι τρεις μνημονεύονται στη «Νέκυια» (λ 593-600

24. Πρβ. και *I.II. VII, 344* (λόγος του Ελεαζάρου) ἕως δὲ εἰσιν (sc. αἱ ψυχαί) ἐν σώματι θνητῷ δεδεμένα. Για τις πλατωνικές επιδράσεις στο λόγο του Ελεάζαρου βλ. W. Morel, *Eine Rede bei Josephus, Rh M 75* (1926) 105-115. Menachem Luz, *Eleazar's Second Speech on Masada and its literary precedents, Rh M 126* (1983) 25-43.

Σίσυφος, 582-92 Τάνταλος, 576-81 Τιτυός), ενώ δεν γίνεται λόγος για τον Ιξίονα. Η ίδια πάντως τετράδα απαντά και στον Λουκιανό: *Νεκρομ.* 4, και μὴν καλῶς εἶδον τὰ μυθώδη, τὸν Ἰξίονα καὶ τὸν Σίσυφον καὶ τὸν Φρύγα Τάνταλον χαλεπῶς ἔχοντα καὶ τὸν γηγενῆ Τιτυόν, καὶ *Περὶ Πένθους* 8, ἔνθα δὴ τί τῶν κακῶν οὐ πάσχουσι στρεβλούμενοί τε καὶ καόμενοι καὶ ὑπὸ γυπῶν ἐσθιόμενοι (= Τιτυός) καὶ τροχῶ συμπεριφερόμενοι (= Ἰξίων) καὶ λίθους ἀνακυλίοντες (= Σίσυφος); ὁ μὲν γὰρ Τάνταλος... Στην πραγματεία του όμως *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, ο Λουκιανός παρασιωπά τον Σίσυφο, ενώ μνημονεύει και πάλι τον Ιξίονα και μάλιστα τον συσχετίζει ρητῶς με τον Ὅμηρο: *Πῶς δεῖ ἱστορίαν...* 52 οἶον ὄρας τι καὶ Ὅμηρος ὡς μεγαλόφρων ποιεῖ καίτοι ποιητῆς ὢν παραθεῖ τὸν Τάνταλον καὶ τὸν Ἰξίονα καὶ τὸν Τιτυόν καὶ τοὺς ἄλλους. Ο Λουκιανός θα πρέπει πράγματι να εἶχε υπόψη του, ὅπως υποστηρίζει η Odette Bouquiaux-Simon (*Les lectures homériques de Lucien*, Bruxelles 1968, 625 και 355), μια ἔκδοση τῆς *Οδύσσειας* στην οποία η Νέκυια περιείχε πολύ περισσότερους στίχους ἀπὸ ὅσους μας ἔχουν παραδοθεῖ. Εἰδικότερα για την προσθήκη του Ιξίονα η Ο. Bouquiaux-Simon παρατηρεῖ (ό.π. 370) ὅτι θα ἦταν πολύ απλουστευτικό να θεωρήσουμε σφάλμα την παρουσία του ἥρωα ἀνάμεσα στους κολασμένους, εφόσον ο Ιξίων δεν ἦταν ἀγνωστος στον Ὅμηρο και ο Λουκιανός γνώριζε το στίχο *Ξ* 317 ὅπου μνημονεύεται η σύζυγός του (*Ἰξιονίης ἀλόχοιο*). Εἶναι συνεπῶς πιθανό και ο Ιώσηπος, ὅπως και ο Λουκιανός, να εἶχε υπόψη του μια ἔκδοση τῆς *Οδύσσειας* στην οποία γινόταν λόγος για τον Ιξίονα, ἢ τουλάχιστον η ἔκδοση αὐτή να ἦταν εμπλουτισμένη με σχόλια, στα οποία μνημονεύονταν ἐπὶ παραδείγματι ο Πίνδαρος, που πρῶτος ἀναφέρει τον τροχὸ του Ιξίονα (*Πυθ.* 2,21-23) ἢ ο Απολλώνιος ο Ρόδιος, ο οποίος μιλάει για την καθήλωση του ἥρωα στον Ἄδη (*Ἀργον.* 3, 62).

I.Π. III, 356

«Ἡ μεγάλα γ' ἂν στενάξειαν», ἐβόων, «οἱ πάτριοι νόμοι, καὶ κατηφήσαι θεὸς Ἰουδαίοις ὁ κτίσας ψυχὰς θανάτου καταφρονούσας, φιλοζωεῖς, Ἰώσηπε, καὶ φῶς ὑπομένεις ὄρᾶν δοῦλος;».

Η ἀπάντηση των συμπολεμιστῶν του Ιώσηπου, οι οποίοι εἶχαν καταφύγει ὕστερα ἀπὸ την ἄλωση των Ιαταπάτων στο υπόγειο σπήλαιο, στην πρόταση του αρχηγοῦ τους να παραδοθῶν στους Ρωμαίους θυμίζει και ως προς την εκλογή και ως προς τὴ σύνθεση των λέξεων ασιανή ρητορική. Η Kunstprosa αὐτή συνιστᾶ λαμπρὸ δείγμα τῆς ἐπίδρασης των «ποιητικῶν μαθημάτων» (*I.A.* XX, 262) στον τρόπο γραφῆς του ιστορικοῦ. Ομηρική προέλευση φαίνεται να ἔχουν οι ἀκόλουθοι λογιότοποι:

μεγάλα... στενάξειαν (πρβ. και *I.Π.* V, 123 ἢ *μεγάλα μὲν στενάξειν ἔφη τοὺς τῆς στρατείας νόμους*) ~ *Π* 391 *μεγάλα στενάχουσι* 393 *μεγάλα στενάχοντο*, δ 517

μεγάλα στενάχοντα. Η προσωποποίηση των νόμων, κατά μίμηση προφανώς του Πλάτωνος, *Κρ.* 50α ἐλθόντες οἱ νόμοι καὶ τὸ κοινὸν τῆς πόλεως ἐπιστάντες ἔροιντο «Εἶπέ μοι, ὦ Σώκρατες...»

Φῶς... ὄρᾶν (πρβ. καὶ *Ι.Π.* VII, 378 ταῦτα τίς ἐν νῶ βαλλόμενος²⁵ ἡμῶν καρτερῆσει τὸν ἥλιον ὄρᾶν, κἂν δύνηται ζῆν ἀκινδύνως;²⁶) Ο λογότυπος ὄρᾶν φάος ἡελίοιο απαντά πολύ συχνά στον Όμηρο: *E* 120, *Σ* 61, 442, *Ω* 558, *δ* 540 κ.α.

Ποιητική προέλευση έχουν και το σχετικώς σπάνιο *κατηφέω* (βλ. *LSJ*, s.v. Στον Όμηρο δύο φορές *X* 293, π 342) και η σύναψη ὁ κτίσας ψυχάς, πρβ. *Αισχ.* *Εὐμ.* 17 τέχνης δέ νιν Ζεὺς ἔνθεον κτίσας φρένα, όπου ο Σχολ. κτίσας: ποιήσας· ἰδίωμα δὲ τοῦτο *Αισχύλου*. (βλ. καὶ Stein, *ό.π.*, σ. 46).

Ι.Π. III, 516-9

Παρατείνει δὲ τὴν Γεννησᾶρ ὁμώνυμος χώρα, θαυμαστὴ φύσιν τε καὶ κάλλος· οὔτε γὰρ αὐτὴ τι φυτὸν ἀρνεῖται διὰ τὴν πιότητα, καὶ πᾶν πεφυτεύκασιν οἱ νεμόμενοι, τοῦ δ' ἀέρος τὸ εὐκρατον ἀρμόζει καὶ τοῖς διαφόροις. καρῖα μὲν γε, φυτῶν τὸ χειμερικώτατον, ἄπειροι τεθήλασιν, ἔνθα φοίνικες, οἱ καύματι τρέφονται, συκαὶ δὲ καὶ ἐλαῖαι πλησίον τούτων, αἷς μαλθακώτερος ἀῆρ ἀποδέδεικται. φιλοτιμίαν ἂν τις εἴποι τῆς φύσεως βιασαμένης εἰς ἕν συναγαγεῖν τὰ μάχιμα, καὶ τῶν ὠρῶν ἀγαθὴν ἔριν, ἐκάστης ὥσπερ ἀντιποιομένης τοῦ χωρίου· καὶ γὰρ οὐ μόνον τρέφει παρὰ δόξαν τὰς διαφορούς ὀπώρας, ἀλλὰ καὶ διαφυλάσσει. τὰ μὲν γε βασιλικώτατα, σταφυλὴν τε καὶ σῦκον, δέκα μῆσιν ἀδιαλείπτως χορηγεῖ, τοὺς δὲ λοιποὺς καρποὺς δι' ἔτους ὄλου περιγηράσκοντας ἑαυτοῖς· πρὸς γὰρ τῇ τῶν ἀέρων εὐκρασίᾳ καὶ πηγῇ διάρδεται γονιμωτάτη, Καφαρναοὺμ αὐτὴν οἱ ἐπιχώριοι καλοῦσιν.

Ίσως και να ήταν πράγματι η Γεννησάρ στην εποχή του Ιώσηπου η ευλογημένη χώρα με τις εκτεταμένες και ποικίλες καλλιέργειες και την υψηλή αποδοτικότητα. Ωστόσο, ορισμένες λεπτομέρειες επουσιώδεις και μη, και για τα είδη των φυτών που ευδοκίμοῦσαν σ' εκείνο τον παραδείσιο τόπο και για τις κλιματολογικές συνθήκες και για τη διάρκεια της καρποφορίας, δημιουργούν την υποψία ότι ο ιστορικός είχε κατά νου στην «ἐκφρασιν» της Γεννησάρ το μυθικό κήπο του Αλκίνοου. Ο «μέγας ὄρχατος» του βασιλιά των Φαιάκων είχε αποβεί παροιμιώδης²⁷ και χρησιμοποιούνταν ως πρότυπο *Ideallandschaft* σε ποιητές και

25. Από τέτοιου είδους συνάψεις θα πρέπει να προήλθαν οι νεοελλ. εκφράσεις «βάνω (βάζω) στο νου μου (στο μυαλό μου)».

26. Πρβ. ακόμη *Ι.Π.* I, 520 ἀντιδιδόναι τὸ ζῆν ἔφρασκεν Ἡρώδῃ τῶν εἰς αὐτὸν εὐεργεσιῶν καὶ τὸ φῶς ἀμοιβὴν τῆς ζηνίας ἀντιπαρέχειν. *Ι.Α.* XVI, 108 εἰ δ' οὕτως ἡ διαβολὴ κρατεῖ, περιττὸς ἡμῖν ὁ νῦν ἥλιος, ὃν τί δεῖ βλέπειν μετὰ τῆς ὑποψίας;

27. *Λιβ.* I 520, 8 Ἀλκίνου κῆποι, τράπεζα σικελικὴ II 334, 13 ἀλλ' ὥσπερ διὰ τῶν

πεζογράφους²⁸. Σύμφωνα λοιπόν με την ομηρική περιγραφή, στον κήπο του Αλκίνοου υπάρχουν τα ακόλουθα θαυμαστά:

- η. 112 ἔκτοσθεν δ' αὐλῆς μέγας ὄρχατος ἄγχι θυράων
 τετράγυος· περὶ δ' ἔρκος ἐλήλαται ἀμφοτέρωθεν.
 ἔνθα δὲ δένδρεα μακρὰ πεφύκει τηλεθώοντα,
 115 ὄγχναι καὶ ῥοιαὶ καὶ μηλέαι ἀγλαόκαρποι,
 συκέαι τε γλυκεραὶ καὶ ἐλαῖαι τηλεθώουσαι.
 τάων οὐ ποτε καρπὸς ἀπόλλυται, οὐδ' ἀπολείπει
 χεῖματος, οὐδὲ θέρευς, ἐπετήσιος· ἀλλὰ μάλ' αἰεὶ
 Ζεφυρίη πνεῖουσα τὰ μὲν φύει, ἄλλα δὲ πέσσει.
 120 ὄγχνῃ ἐπ' ὄγχνῃ γηράσκει, μῆλον δ' ἐπὶ μῆλῳ,
 αὐτὰρ ἐπὶ σταφυλῇ σταφυλή, σύκον δ' ἐπὶ σύκῳ.
 ἔνθα δὲ οἱ πολύκαρπος ἀλωὴ ἐρρίζωται,
 τῆς ἕτερον μὲν θειλόπεδον λευρῶ ἐνὶ χώρῳ
 τέρσεται ἡελίῳ, ἑτέρας δ' ἄρα τε τρυγώσιν,
 ἄλλας δὲ τραπέουσι· πάροιθε δὲ τ' ὄμφακές εἰσιν,
 ἄνθος ἀφικῆσαι, ἕτεραι δ' ὑποπερκάζουσιν.
 ἔνθα δὲ κοσμηταὶ πρασιαὶ παρὰ νεάτον ὄρχον
 παντοῖαι πεφύασιν, ἐπηετανὸν γανόουσαι·
 ἐν δὲ δύω κρήναι, ἡ μὲν τ' ἀνά κῆπον ἅπαντα
 σκιδνάται, ἡ δ' ἑτέρωθεν ὑπ' αὐλῆς οὐδὸν ἴησι
 πρὸς δόμον ὑψηλόν, ὅθεν ὑδρεύοντο πολῖται.

Ο κήπος του Αλκίνοου υλοποιεί την ιδέα της γονιμότητας και της αφθονίας (122 *πολύκαρπος*). Και οι τρεις φάσεις σχηματισμού των καρπών (άνθηση, δέσιμο, ωρίμασμα) συντελούνται ταυτοχρόνως και χωρίς διακοπή (117-121, 128 *ἐπηετανὸν γανόουσι*) κατά τρόπο μαγικό. Ἄνοιξη δηλαδή και φθινόπωρο συνδυάζονται σε μια εποχή υβρίδιο. Οι καρποί κι όταν ακόμα ωριμάσουν δεν σαπίζουν, παρά διατηρούνται αναλλοίωτοι. Με την εξαίρεση των αμπελιών και των λαχανικών (*πρασιαί*), τα άλλα φυτά μνημονεύονται και στο λ 588-90, στην περιγραφή του μαρτυρίου του Ταντάλου· αυτά άλλωστε είναι και τα μόνα επωροφόρα για τα οποία γίνεται λόγος στην *Οδύσσεια*²⁹.

²⁸ Ἄλκινου κήπων Ἴοντες, Βιργ. *Γεωργ.* II, 87 pomaque et Alcinoi silvae. Βλ. και Α. Otto, *Die Sprichwörter der Römer*. Leipzig 1890 (ανατύπ. Hildesheim 1965), 12.

²⁸ Καλλιμ. Ἔγν. Δημ. 25 κ.ε., Λόγγος IV, 2, Νόννος III, 140 κ.ε.

²⁹ Για τα φυτά που αναφέρονται με τα ονόματά τους στα ἔπη βλ. E. S. Forster, *Trees and plants in Homer*, CR 50 (1936) 97-104.

Χωρίς να παρεκκλίνει τερατωδώς από τη φυσική πραγματικότητα, ο κήπος του Αλκίνοου είναι ιδεατός³⁰, ένας *locus amoenus*, με το επιπρόσθετο στοιχείο της χρησιμότητας, γιατί παράγει καταναλώσιμα αγαθά. Τα αξιοθαύμαστα που συντελούνται σ' αυτόν τον κήπο οφείλονται στην αγαστή συνεργασία του φυσικού και του ανθρώπινου παράγοντα: γόνιμο έδαφος, νερό, κράση εποχών, αφθαρσία καρπών, ζέφυρος και, εξυπακούεται, δραστική επέμβαση φιλοπόνων γεωργών.

Οι αναλογίες και οι ομοιότητες που παρουσιάζει η χώρα της Γεννησάρ με τον εξιδανικευμένο «*δρχατον*» του βασιλιά των Φαιάκων είναι εμφανέστατες:

<i>Οδ. η, 112 κ.ε.</i>	<i>Ι.Π. ΙΙ, 156</i>
116 <i>συκέαι τε γλυκεραί και έλαϊαι</i>	<i>συκαϊ δέ και έλαϊαι</i>
121 <i>έπί σταφυλή σταφυλή, σῦκον δ' έπί σύκω</i>	<i>σταφυλήν τε και σῦκον</i>
114 <i>τηλεθόωσι</i>	<i>τεθήλασιν</i>
118 <i>καρπός... έπετήσιος, 128 έπηετανόν γα- νόωσι</i>	<i>τοίς καρπούς δι' έτους δλου</i>
120 <i>δγχη επ' δγχη γηράσκει</i>	<i>περιγηράσκοντας</i>
129 <i>έν δέ δύο κρηναι, ή μέν τ' άνά κήπον</i>	<i>και πηγῆ διάρδεται</i>

Ο Ιώσηπος φυσικά μετριάζει κάπως το στοιχείο του μυθώδους που χαρακτηρίζει τον κήπο του Αλκίνοου. Έτσι ο Ζέφυρος υποκαθίσταται από το κάπως άόριστο «*εὔκρατον τοῦ άέρος*». Η σύμμιξη των εποχών εμφανίζεται ως «*άγαθή έρις*»³¹ των εποχών. Από τον κανόνα της ετήσιας διάρκειας των καρπών εξαίρουνται τα «*βασιλικώτατα*» σταφύλια και σύκα· αυτά η χώρα της Γεννησάρ τα χορηγεί αδιαλείπτως για δέκα μόνο μήνες!

Η χρήση ομηρικού προτύπου στην υποτύπωση της χώρας της Γεννησάρ δημιουργεί την υποψία ότι και η ασυνήθιστη συνύπαρξη των δύο πηγών, μιας ψυχρού και μιας θερμού ύδατος, στον *Μαχαιρούντα* δεν είναι παρά ανάμνηση από τον Όμηρο *Ι.Π. VII, 188 σπήλαιον γάρ τι πλησίον όρᾶται κοιλόητι μέν οὔ βαθύ, τῆ πέτρα δέ προυχούση σκεπόμενον· ταύτης άνωθεν ώσανει μαστοί δύο άνέχουσιν, άλλήλων δλίγω διεστῶτες, και ψυχροτάτην μέν άτερος πηγῆν, άτερος δέ θερμοτάτην έκδίδωσιν, αἱ μισγόμεναι ποιούσι λουτρὸν ήδιστον*. *Locus classicus*

30. Διεξοδική συζήτηση για τον κήπο του Αλκίνοου και τις ιδιοτυπίες του στον G. Schönbeck, *Der locus amoenus von Homer bis Horaz*, Heidelberg 1962, 70-6 και στον W. Elliger, *Die Darstellung der Landschaft in der griechischen Dichtung* (Untersuchungen zur Antiken Literatur und Geschichte 15), Berlin 1975, 137-8.

31. Ίσως μια ανάμνηση από τον Ησίοδο, *Έργα 24 άγαθή δ' Έρις ήδε βροτοΐσιν*. Πρβ. και *Ι.Π I 206 έφιλοτιμείτο τήν άγαθήν έριν*.

για αυτό το αξιοσημείωτο φαινόμενο είναι βέβαια οι στίχοι 147-152 του Χ της *Ιλιάδας*:

ἔνθα δὲ πηγαὶ
δοιαὶ ἀναΐσσοσι Σκαμάνδρου δινήεντος.
ἢ μὲν γὰρ θ' ὕδατι λιαρῶ ῥέει, ἀμφὶς δὲ καπνὸς
γίνεται ἐξ αὐτῆς ὡς εἰ πυρὸς αἰθομένοιο·
ἢ δ' ἑτέρῃ θέρεϊ προρέει εἰκυῖα χαλάζῃ
ἢ χιόνι ψυχρῇ, ἢ ἐξ ὕδατος κρυστάλλῳ³².

Ἔτσι κατὰ μίμηση προφανῶς του Ομήρου και στην ακρόπολη της πλατωνικής Ατλαντίδας υπήρχαν δύο πηγές, *Κριτίας* 117a ταῖς δὲ δὴ κρήναις, τῇ τοῦ ψυχροῦ καὶ τῇ τοῦ θερμοῦ νάματος, πλῆθος μὲν ἄφθονον ἐχούσαις, ἡδονῇ δὲ καὶ ἀρετῇ τῶν ὑδάτων πρὸς ἑκατέρου τὴν χρῆσιν θαυμαστοῦ πεφυκότος, ἐχρῶντο³³...

I.Π. V, 429-433

Στα προοιμιακά κεφάλαια της *I.A.* του ο Ιώσηπος επικρίνει αυστηρά τους ιστοριογράφους, που συγγράφουν ρητορικώς «ἐπιδεικνύμενοι λόγων δεινότητα» (*I.A.* I, 2). Οι ιστοριογράφοι αυτοί (αρχηγέτες ήταν ο Κτησίας, ο Φύλαρχος και ο Δούρις) θεωρούσαν τη γυμνή και πραγματολογική αφήγηση των γεγονότων ως «κομιδῇ πεζὸν καὶ χαμαιπετέες» και έτσι εστίαζαν την προσοχή τους στα εκπληκτικά και ταρακτικά πάθη, με σκοπό να προκαλέσουν τη συμπάθεια και τον έλεον του αναγνώστη. Στην ανάγκη μάλιστα προτιμούσαν να θυσιάσουν την αλήθεια και την ακρίβεια στις δραματικές εντυπώσεις³⁴. Και ο Ιώσηπος παρά την επικριτική του στάση στο θεωρητικό επίπεδο ακολουθεί, κατὰ γράμμα πολλές φορές, τις επιταγές της δραματικής ιστοριογραφίας³⁵. Ἔτσι και στον

32. Δύο είναι και οι κρήνες στον κήπο του Αλκίνοου (η, 129-131), αλλά δεν γίνεται λόγος για τη θερμοκρασία των υδάτων τους.

33. Για τα ομηρικά στοιχεία στην πλατωνική αποτύπωση της Ατλαντίδας βλ. Μ. Laplace, *Le 'Critias' de Platon, ou l'ellipse d'une Épopée*, *Hermes* 112 (1984) 377-382. Συζήτηση και κριτική των σχετικών θεωριών και στον Βιντάλ-Νακέ, *Ο μαύρος κυνηγός*, (μτφρ. Γ. Ανδρεάδης - Π. Ρηγοπούλου), Αθήνα 1983, 360 κ.ε.

34. Βλ. ακόμη *I.A.* I, 24 *λόγων δύναμιν ἐπεδείκνυντο* (πρβ. την κριτική του Πολύβιου για τον Τίμαιο XII, 25a3 *Τίμαιος ὡσπερ ἀπόδειξιν τῆς ἑαυτοῦ δυνάμεως, ἀλλ' οὐκ ἐξήγησιν τῶν κατ' ἀληθείαν εἰρημένων*).

35. Βλ. την κριτική του Πολύβιου για τους δραματικούς ιστοριογράφους II, 56. Η κυριότερη κατηγορία του Πολύβιου είναι ότι οι ιστορικοί αυτοί παραβλέπουν τα ουσιώδη και προβάλλουν, προκειμένου να κερδίσουν τη συναισθηματική συμμετοχή του αναγνωστικού κοινού, «τὰ παρεπόμενα τοῖς ὑποκειμένοις».

I.Π. και στην *I.Α.* απαντούν συχνά οι στερεότυπες εικόνες με ξεχτένιστες γυναίκες που ολοφύρονται, με νήπια που αρπάζονται από την αγκαλιά της μητέρας τους και γέροντες που εξανδραποδίζονται. Ενίοτε μάλιστα οι παθογόνες αυτές σκηνές παρουσιάζονται ως «περιπέτεια»: όπως στην τραγωδία πόλεις, στρατοί, ηγεμόνες και στρατηγοί αίρονται στα ύψη της δύναμης και της δόξας για να είναι η πτώση τους μοιραία και περίβλεπτος³⁶. Ιδιαίτερα σε αυτές τις περιπτώσεις («περιπετειών») ο ιστορικός καταφεύγει σε ποιητικά κείμενα για να αντλήσει συγκινησιακή θεματολογία και λεκτικό αρχαιοπινές και εντυπωσιακό.

Στο V, 429-32 του *I.Π.* αναπτύσσεται η παθολογία του λιμού, που κατατρώγει την πολιορκημένη Ιερουσαλήμ. Οι Ρωμαίοι έχουν αποκόψει κάθε δυνατότητα ανεφοδιασμού των κατοίκων, οι οποίοι επιπλέον σπαράσσονται από εμφύλιες διαμάχες. Οι στασιαστές ιδίως προβαίνουν σε πρωτοφανείς βιαιότητες και ωμότητες εναντίον του πληθυσμού. Η παντελής έλλειψη τροφίμων έχει χαλαρώσει ακόμη και τους δεσμούς αίματος και έτσι «*γυναῖκες... ἀνδρῶν καὶ παῖδες πατέρων, καὶ τὸ οἰκτρότατον, μητέρες νηπίων ἐξήραζον ἐξ αὐτῶν τῶν στομάτων τὰς τροφάς* (V, 430)³⁷. Όπως έχει διακριβώσει ο E. Stein (*De Woordenkeuze...* σ. 45), στην ελεεινολογία για τους λιμοκτονούντες υπόκεινται εικόνες από τις κανιβαλικές εστιάσεις του Κύκλωπα στην Οδύσσεια (ι 289 κ.ε., 373 κ.ε.). Στο V, 432 επίσης απαντά η σπανιότατη και γλωσσηματική λ. «*ἄκολος*», ανάμνηση ίσως από το ρ 222. Είναι συνεπώς πολύ πιθανόν ότι και η «*γνώμη*» με την οποία εισάγεται η ελεεινολογία (V, 429 *πάντων μὲν δὴ παθῶν ὑπερίσταται λιμός, οὐδὲν δ' οὕτως ἀπόλλυσιν ὡς αἰδῶ· τὸ γὰρ ἄλλως ἐντροπῆς ἄξιον ἐν τούτῳ καταφρονεῖται*) απηχεί ομηρικό Gedankengut: η 216 *οὐ τι στουγερῆ ἐπὶ γαστέρι κύντερον ἄλλο ἐπλετο* (Σχ.: *οὐδὲν τῆς γαστρὸς ἐπάνω βέβηκεν εἰς ἀναΐδειαν*), ο 344-5 *ἀλλ' ἔνεκ' οὐλομένης γαστρὸς κακὰ κήδε' ἔχουσιν ἄνδρες*, ρ 286-7 *γαστέρα δ' οὐ πως ἔστιν ἀποκρύψαι μεμαῖαν, οὐλομένην, ἢ πολλὰ κάκ' ἀνθρώποισι δίδωσι* (= 474), σ 53-4 *ἀλλά με γαστήρ δτρύνει κακοεργός*. Αξίζει να σημειωθεί ότι το θέμα της «*οὐλομένης γαστρὸς*» δεν απαντά στην ηρωική *Ιλιάδα*, ενώ είναι κοινός τόπος, στην ταπεινότερη *Οδύσσεια*. Δεν είναι επίσης τυχαίο το γεγονός ότι τα περισσότερα γεύματα στην *Οδύσσεια* έχουν ως επακόλουθό τους συμφορές. Οι εταίροι του Οδυσσεά (βόδια του ήλιου, Κίρκη), ο Πολύφημος αν όχι και οι μνηστήρες, πεθαίνουν «*οὐλομένης εἵνεκα γαστρὸς*».

36. Για τον Ιώσηπο ως ελληνιστικό ιστοριογράφο, βλ. P. Collomp, *Der Platz des Josephus in der Technik der hellenistischen Geschichtschreibung, Zur Josephus Forschung* 278-293· B. Justus, *Zur Erzählkunst des Flavius Josephus, Theokratia* 2 (1970-2) 107-136.

37. Βλ. και *I.Π* VI, 194 και ακόμη 201-213 (το επεισόδιο της τεκνοφαγίας).

I.A. II, 55-6

Αφ' ενός για να κολακέψει το κοινό του, αφ' ετέρου για να υποδηλώσει ότι το ιουδαϊκό έθνος δεν είναι ένα βάρβαρο φύλο παντελώς ανελλήνιστο, ο Ιώσηπος επιδιώκει με κάθε τρόπο να προσδώσει μια επίφαση ελληνικότητας στην ιουδαϊκή ιστορία. Έτσι χρησιμοποιεί όρους που αποδίδουν αμιγώς ελληνικούς θεσμούς (*δήμος, εκκλησία*)³⁸, τονίζει με έμφαση τις ομοιότητες μεταξύ ιουδαϊκών «αίρέσεων» και ελληνικών φιλοσοφικών σχολών, αλλάζει επί το ελληνικότερον τα βιβλικά ονόματα (η πόλη *Θαμασί* των *Ο'* μεταγράφεται σε *Θήβαι*)³⁹ ή μεταφράζει, τότε ορθά τότε λανθασμένα, εβραϊκά κύρια ονόματα στα ελληνικά, επί παραδείγματι *I.A. V, 346 παιδίων... δν Σαμούηλον προσαγορεύουσι· θεαίτητον αν τις ειποι*. Την ίδια, προκρούστεια ενίοτε, μέθοδο χρησιμοποιεί και όταν προσαρμόζει επεισόδια από την ιουδαϊκή παράδοση στις κλασικές αποτυπώσεις ανάλογων επεισοδίων της ελληνικής μυθολογικής παράδοσης και ιστορίας. Η πασίγνωστη περιπέτεια του «καλού» Ιωσήφ παρουσιάζεται στην *I.A.* ως ελληνική νουβέλα μηλισιακής απόχρωσης με λεπτές ψυχογραφικές παρατηρήσεις, ρητορικά διανθίσματα και δραματικά τεχνάσματα. Η πιο χαριτωμένη λεπτομέρεια στην εξελληνισμένη αφήγηση⁴⁰ του ιλαροτραγικού επεισοδίου είναι ο τρόπος με τον οποίον αρχίζει σε ευθύ λόγο, που φυσικά είναι δραματικότερος από τον πλάγιο, η γυναίκα του Πετεφρή την συκοφαντία της: *I.A. II, 55-6 και καθήστο μὲν κατηφής και συγκεχυμένη τὴν ἐπὶ τῷ διαμαρτεῖν τῆς ἐπιθυμίας λύπην ὡς ἐπὶ πείρα διαφθορᾶς πλασαμένη μετ' ὀργῆς, ἐλθόντι δὲ τάνδρῳ καὶ πρὸς τὴν ὄψιν ταραχθέντι καὶ πυνθανομένῳ τὴν αἰτίαν τῆς κατηγορίας τῆς Ἰωσήπου κατήρξατο καὶ «τεθναίης» εἶπεν, «ἄνερ, ἢ πονηρὸν δοῦλον κοίτην μᾶναι τὴν σὴν ἐθελήσαντα κόλασον, ὅς... ἐπεβούλευσεν ὕβρισαι γάμον τὸν σόν... Η αναφώνηση της γυναίκας του Πετεφρή είναι τεχνουργημένη κατά τα πρότυπα των στίχων 164-5 από το Ζ της *Ιλιάδας*, όπου η Ἄντεια, η σύζυγος του βασιλιά Προίτου, διαβάλλει τον συνετό Βελλεροφόντη, ο οποίος δεν ενέδωσε στις ερωτικές της προτάσεις: «τεθναίης, ὦ Προῖτ', ἢ κάκτανε Βελλεροφόντην, ὅς μ' ἤθελεν φιλότῃ μιγήμεναι οὐκ ἐθελοῦση...».*

I.A. II, 343-4

Η βιβλική διήγηση του καταποντισμού των Αιγυπτίων στην Ερυθρά Θάλασσα είναι συγκρατημένη και απέριτη: *Ἔξοδ. 14, 27 ἐξέτεινε δὲ Μωυσῆς*

38. Συναγωγή υλικού και συζήτηση στον C. Hölscher, *RE IX* (1916) στ. 1958-9.

39. *IA V* 251 και *VII* 142.

40. Βλ. την ανάλυση του H. Sprödowsky, *Die Hellenisierung der Geschichte von Joseph in Ägypten bei Fl. Josephus*, GreiBwald 1937.

τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴν θάλασσαν, καὶ ἀπεκατέστη τὸ ὕδωρ πρὸς ἡμέραν ἐπὶ χώρας· οἱ δὲ Αἰγύπτιοι ἔφυγον ὑπὸ τὸ ὕδωρ, καὶ ἐξετίναξεν Κύριος τοὺς Αἰγυπτίους μέσον τῆς θαλάσσης. καὶ ἐπαναστραφὲν τὸ ὕδωρ ἐκάλυψεν τὰ ἄρματα καὶ τοὺς ἀναβάτας καὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν Φαραὼ τοὺς εἰσπεπορευομένους ὀπίσω αὐτῶν εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ οὐ κατελείφθη ἐξ αὐτῶν οὐδὲ εἷς. Ο Ἰώσηπος φορτίζει τὴν ἀναδιήγησιν τοῦ βιβλικοῦ ἐπεισοδίου με λεπτομέρειες, που ἐξαίρουν τὴν πολυμορφία καὶ βιαιότητα τῆς θεομηνίας. Τὴν ἐπαναστροφή τῶν ὑδάτων, που καὶ ἀπὸ μόνῃ τῆς ἀρκεί για νὰ ἀφανίσῃ τοὺς διώκτες, συντρέχουν σε ἀγαστή συνεργασία καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῆς φύσης: ἀνεμοὶ, βροχές, ἀστραπές, βροντές καὶ κεραυνοί: *I.A.* II, 343-4 ὡς οὖν ὁ τῶν Αἰγυπτίων στρατὸς ἅπας ἐντὸς ἦν, ἐπιχεῖται πάλιν ἡ θάλασσα καὶ περικαταλαμβάνει ῥοώδῃς ὑπὸ πνευμάτων κατιοῦσα τοὺς Αἰγυπτίους, ὄμβροι τ' ἀπ' οὐρανοῦ κατέβαινον καὶ βρονταὶ σκληραὶ προσεξαπτομένης ἀστραπῆς καὶ κεραυνοὶ δὲ κατηνέχθησαν. ὅλως δ' οὐδὲν ἦν τῶν ἐπ' ἀπωλεία κατὰ μῆνιν θεοῦ συμπιπτόντων ἀνθρώποις ὃ μὴ τότε συνῆλθε· καὶ γὰρ νύξ αὐτοῖς ζοφώδῃς καὶ σκοτεινῇ κατέλαβε... Ὡς ἀποκορύφωμα τῆς θεομηνίας παρουσιάζεται ἐδῶ ἡ νύχτα για τὴν ὁποία δὲν γίνεται λόγος στὴ βιβλικὴ ἀφήγησιν. Ὡς συντελεστής (καὶ σύμβολο) φθορᾶς καὶ ολέθρου ἐμφανίζεται ἡ αἰφνίδια νύχτα καὶ στὴν πασίγνωστη ομηρικὴ περιγραφή τῆς τρικυμίας που ξεσήκωσε ὁ Ποσειδῶνας για νὰ πνίξῃ τὸν Ὀδυσσεά μπροστὰ στὴ Σχερία, ε 291-6

ὧς εἰπὼν, σύναγεν νεφέλας, ἐτάραξε δὲ πόντον
 χερσὶ τρίαιναν ἑλών· πάσας δ' ὀρόθουνεν ἀέλλας
 παντοίων ἀνέμων, σὺν δὲ νεφέεσσι κάλυψε
 γαῖαν ὁμοῦ καὶ πόντον, ὀρώρει δ' οὐρανόθεν νύξ.
 σὺν δ' Εὐρὸς τε Νότος τ' ἔπεσον, Ζέφυρός τε δυσαῆς,
 καὶ Βορέης αἰθρηγενέτης, μέγα κῦμα κυλίνδων.

Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ τῆς τρικυμίας τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τοῦ συνακόλουθου ναυαγίου ἐξελίχτηκε σε *locus classicus* για θαλασσοταραχές⁴¹, καὶ ἡ ἐκφραση «ὀρώρει δ' οὐρανόθεν νύξ» θεωροῦνταν ἀπὸ τοὺς ρητοροδιδάσκαλους ὡς τυπικὸ παράδειγμα «ἐπιφωνήματος»⁴². Εἶναι συνεπῶς πολὺ πιθανόν αὐτὸ τουλάχιστο τὸ προστραγῶδημα τῆς θεομηνίας (αἰφνίδια πτώση τῆς νύχτας) ὁ Ἰώσηπος νὰ τὸ ἔχει παραλάβῃ ἀπὸ τὸ ομηρικὸ χωρίο. Ἡ πιθανότητα ἐξάρτησης ἐνισχύεται

41. Βλ. R. G. Austin, *P. Vergili Maronis Aeneidos I*, Oxford 1971, σ. 51, σχόλιο στους στίχους 81-123 («Virgil's storm is clearly reminiscent of Od. 5, 291 ff.») καὶ W. H. Friedrich, *Episches Unwetter, Festschrift Bruno Snell*, München 1956, σ. 77-87.

42. Ερμολογίας, *Περὶ εὐρέσεως Δ'*, 9 (Βλ. καὶ Σχόλια Ἀνωνύμου, *Walz VII*, 2, σ. 841 κ.ε.).

και από το γεγονός ότι το ίδιο επεισόδιο της ποσειδώνειας τρικυμίας υπόκειται, όπως έχει επισημάνει ο E. Stein (ό.π., σ. 42-3), ως θεματολογικός και λεκτικός θησαυρός, και στον *I.Π.* III, 419, όπου εξιστορείται σε θορυβώδες και πεφουσιωμένο ασιανό ύφος η συντριβή και ο καταποντισμός του ληστοπειρατικού στόλου της Ιόππης:

<i>I.Π.</i> III, 419 κ.ε.	ε, 405 κ.ε.
ἀλμύμενου δ' οὔσης... τῆς Ἰόππης,	ε 404 οὐ γὰρ ἔσαν λιμένες
αἰγιαλῷ γὰρ ἐπιλήγει τραχεῖ...	ε 425 τρηχεῖαν ἐπ' ἀκτὴν
προέχουσαι σπιλάδες εἰς τὸ πέλαγος...	ε 405 ἀκταὶ προβλήτες ἔσαν σπι-
καὶ τὰς μὲν πρὸς ἀλλήλαις τῶν νεῶν	λάδες τε πάγοι τε
συνήραξε, τὰς δὲ πρὸς ταῖς πέτραις,	ε 426 σὺν δ' ὅστέ' ἀράχθη,
πολλὰ δὲ πρὸς ἀντίον κῦμα βιαζομένας...	ε 415 βάλῃ... ποτὲ πέτρῃ
ὑπὸ τῶν κυμάτων καλυπτόμενοι	η 278-9 βήσατο κῦμ' ἐπὶ χέρ- σου, πέτρης πρὸς μεγάλῃσι
	ε 435 τὸν δὲ μέγα κῦμα κάλυψεν

Και στη συνέχεια πάντως της αφήγησης για την καταστροφή του πειρατικού στόλου ακούγονται απόηχοι ομηρικών δοξασιών. Ο σφοδρός άνεμος παρεμπόδιζε τον απόπλου των πλοίων της Ιόππης και έτσι «πολλή μὲν οἰμωγή συρρηγνυμένων ἐγένετο τῶν σκαφῶν, πολὺς δ' ἀγνυμένων ὁ ψόφος. καὶ τοῦ πλήθους οἱ μὲν ὑπὸ τῶν κυμάτων καλυπτόμενοι διεφθείροντο, πολλοὶ δὲ τοῖς ναυαγίοις ἐμπλεκόμενοι τινὲς δ' ὡς κουφοτέρῳ τὴν θάλασσαν ἔφθανον τῷ σιδήρῳ σφᾶς αὐτοὺς ἀναιροῦντες. Τὴν ἀντίδραση ὅσων προτιμοῦν ναυτοκτονήσουν με το ξίφος παρά να πνιγούν στη θάλασσα μπορούμε να την κατανοήσουμε από ένα ανάλογο περιστατικό που διηγείται ο Συνέσιος σε μια επιστολή προς τον αδελφό του Ευόπτιο. Το πλοίο με το οποίο ταξίδευε ο Συνέσιος προς τη Λιβύη έπεσε σε φοβερή θαλασσοταραχή και τότε ομολογεί ο επιστολογράφος (A. Garzya, *Synesii Cyrenensis Epistolae*, Romae 1979, επιστ. 5) ...ἐμὲ δὲ ἐν τοῖς δεινοῖς (δμνυμί σοι θεόν, ὃν φιλοσοφία πρεσβεύει) τὸ Ὅμηρικὸν ἔθραττεν ἐκεῖνο, μὴ ἄρα ἀληθὲς εἶη τὸν καθ' ὕδατος θάνατον ὄλεθρον εἶναι καὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς. λέγει γὰρ ἔστιν ὅπου τῶν ἐπῶν (δ 511) «Αἴας δ' ἐξαπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρὸν ὕδωρ»⁴³, τὸν ἐν θαλάττῃ θάνατον ἀκριβεστάτην ἀπώλειαν εἶναι τιθέμενος. οὐδένα γὰρ ἄλλον ἐξαπολωλένα φησίν, ἀλλ' ἕκαστος ἀποθνήσκων «Ἄιδόσδε βεβήκει» (λ 65). ταῦτ' ἄρα καὶ ἐν δυοῖν Νεκύαιν ὁ μικρὸς Αἴας οὐδαμοῦ τοῦ δράματος

43. Πρβ. και Λουκ. Ἄναχαρις 546-9 εἰ δὲ τὸν λευγαλέον πότμον μορμολυθεῖεν καὶ τὸ «Αἴας δ' ἐξαπόλωλεν ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρὸν ὕδωρ» τούτῳ ἀντεπαγάοιεν καὶ, ὃ φησὶ τις σοφός, «δεινὸν θανεῖν ἐν κύμασιν» (cf. Ἦσ. Ἔργα 687) εἴποιεν.

είσενήνεκται, ὡς τῆς ψυχῆς οὐκ οὔσης ἐν Ἄιδου· καὶ Ἀχιλλεύς, ἀνὴρ εὐψυχότατος τε καὶ φιλοκινδυνότατος, ἀποδειλιᾷ πρὸς τὸν ἐν ὕδασι θάνατον, ὃν γε καὶ λευγαλέον καλεῖ (Φ 281 = ε 312). Τούτους ἐλίττων τοὺς λογισμοὺς, ὁρῶ τοὺς στρατιώτας ἅπαντας ἐσπασμένους μαχαίρας, καὶ πυθόμενος ἐμάνθανον παρ' αὐτῶν ὡς καλὸν ἐπὶ τοῦ καταστρώματος ὄντας ἔτι πρὸς τὸν ἀέρα τὴν ψυχὴν ἐρυγεῖν, ἀλλὰ μὴ πρὸς κύμα χανόντας. τούτους αὐτοφνεῖς Ὅμηρίδας ἐνόμισα καὶ ἐθέμην τῷ δόγματι⁴⁴. Ὡς «αὐτοφνεῖς ὁμηρίδες» λοιπὸν προτιμούν και οὐ ληστοπειρατές τῆς Ιόππης νὰ αυτοκτονήσουν παρά νὰ πνιγούν.

I.A. VI, 362-64

Χρησάμενος οὖν ὁ Δαυίδης τούτῳ (sc. τῷ Αἰγυπτίῳ) ἐπὶ τοὺς Ἀμαληκίτας ὀδηγῶ καὶ καταλαβὼν αὐτοὺς ἐπὶ γῆς ἐρριμμένους, καὶ τοὺς μὲν ἀριστῶντας, τοὺς δὲ καὶ μεθύνοντας ἤδη καὶ λελυμένους ὑπὸ τοῦ οἴνου καὶ τῶν λαφύρων καὶ τῆς λείας ἀπολαύοντας, ἐπιπεσὼν αἰφνιδίως πολλὸν αὐτῶν φόνον εἰργάσατο· γυμνοὶ γὰρ ὄντες καὶ μηδὲν προσδοκῶντες τοιοῦτον, ἀλλὰ πρὸς τὸ πιεῖν καὶ εὐωχεῖσθαι τετραμμένοι πάντες ἦσαν εὐκατέρωστα. καὶ οἱ μὲν αὐτῶν ἔτι τῶν τραπεζῶν παρακειμένων ἐπικαταλαμβάνόμενοι παρ' αὐταῖς ἀνηροῦντο καὶ παρέσυρεν αὐτοῖς τὰ σιτία καὶ τὴν τροφήν τὸ αἶμα, τοὺς δὲ δεξιουμένους ἀλλήλους ταῖς προπόσει διέφθειρεν, ἐνίοις δὲ καὶ πρὸς ὕπνον ὑπὸ τοῦ ἀκράτου κατενηγεμένους. ὅποσοι δ' ἐφθασαν περιθέμενοι τὰς πανοπλίας ἐξ ἐναντίας αὐτῷ στήναι, τούτους οὐδὲν ἤττον εὐχερῶς τῶν γυμνῶν κατακειμένων ἀπέσφαττε. διέμειναν δὲ οἱ σὺν τῷ Δαυίδῃ καὶ αὐτοὶ ἀναιροῦντες ἀπὸ πρώτης ὥρας ἕως ἐσπέρας, ὡς μὴ περιλειφθῆναι τῶν Ἀμαληκίων πλείονας ἢ τετρακοσίους κτλ.

Ἡ πηγή του Ιώσηπου για την εξόντωση ἀπὸ τον στρατὸ του Δαυίδ των Αμαληκίων εἶναι το Α' Βασιλειῶν 30, 16-17: καὶ κατήγαγεν (sc. ὁ Αἰγύπτιος) αὐτὸν (sc. Δαυίδ) ἐκεῖ, καὶ ἰδοὺ οὗτοι διακεχυμένοι ἐπὶ πρόσωπον πάσης τῆς γῆς ἐσθίοντες καὶ πίνοντες καὶ ἐορτάζοντες ἐν πᾶσι τοῖς σκύλοις τοῖς μεγάλοις, οἷς ἔλαβον ἐκ γῆς ἀλλοφύλων καὶ ἐκ γῆς Ἰούδα. καὶ ἦλθεν ἐπ' αὐτοὺς Δαυίδ καὶ ἐπάταξεν αὐτοὺς ἀπὸ ἐωσφόρου ἕως δείλης καὶ τῆ ἐπαύριον, καὶ οὐκ ἐσώθη ἐξ αὐτῶν ἀνὴρ ὅτι ἀλλ' ἢ τετρακόσια παιδάρια, ἃ ἦν ἐπιβεβηκότα ἐπὶ τὰς καμήλους καὶ ἔφυγον. Ἡ ομαδικὴ σφαγὴ των ευωχομένων Αμαληκίων εξιστορεῖται ἐπιγραμματικὰ με δυο προτάσεις: καὶ ἐπάταξεν αὐτοὺς ... καὶ οὐκ ἐσώθη ἐξ αὐτῶν ἀνὴρ... Ὁ Ιώσηπος σύμφωνα με τη γνωστὴ του μέθοδο ἀναδιήγησης βιβλικῶν ἐπεισοδίων redundat atque effunditur⁴⁵. Οὐ δραματικὲς λεπτολογίες

44. Για τὸ ὅλο πρόβλημα Ο. Immisch, «Necare», *RhM* 80 (1931) 98-102. Ἀκόμη τα σχόλια του Marcovich στο ἀπ. 66 του Ηράκλειτου: ψυχῆσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι· ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχὴ.

45. Για ἄλλες περιπτώσεις ρητορικῆς ἐπαύξεσης βλ. L. H. Feldman, *Hellenization in Josephus' Version of Esther*, *TAPA* 10 (1970) 143-70.

για τους ανυποψίαστους Αμαληγίτες που σκοτώνονται την ώρα των προπόσεων ή που συμπαρασύρουν κατά την πτώση τους τα τραπέζια με τα εδέσματα είναι, νομίζω, δανεισμένες από την κλασική ανδροκτασία πάνω σε φαγοπότι, τη μνηστηροφονία στην *Οδύσσεια*. Έτσι ακριβώς θανατώνεται από το βέλος του Οδυσσέα ο Αντίνοος, τη στιγμή που ετοιμάζεται να πιει και πέφτοντας ανατρέπει και το τραπέζι του συμποσίου (χ 8 κ.ε.):

*Ἦ καὶ ἐπ' Ἀντινόῳ ἰθύνετο πικρὸν δίστον.
ἦ τοι ὁ καλὸν ἄλεισον ἀναιρήσεσθαι ἐμελλε,
χρύσειον ἄμφωτον, καὶ δὴ μετὰ χερσὶν ἐνώμα,
ᾄφρα πίοι οἴνοιο· φόνος δὲ οἱ οὐκ ἐνὶ θυμῷ
μέμβλετο· τίς κ' οἴοιτο μετ' ἀνδράσι δαιτυμόνεσσι
μοῦνον ἐνὶ πλεόνεσσι, καὶ εἰ μάλα καρτερός εἴη,
οἷ τεύξειν θάνατόν τε κακὸν καὶ κῆρα μέλαιναν;
τὸν δ' Ὀδυσσεὺς κατὰ λαιμὸν ἐπισχόμενος βάλεν ἰῶ,
ἀντικρὺ δ' ἀπαλοῖο δι' αὐχένος ἤλυθ' ἀκωκῆ·
ἐκλίνθη δ' ἐτέρωσε, δέπας δὲ οἱ ἔκπεσε χειρός,
βλημένου· αὐτίκα δ' αὐλὸς ἀνά ῥίνας παχὺς ἤλθεν
αἵματος ἀνδρομέοιο· θεῶς δ' ἀπὸ εἶο τράπεζαν
ὥσε ποδὶ πλήξας, ἀπὸ δ' εἶδατα χεῦεν ἔραζε·
σῖτός τε κρέα τ' ὄπτα φορύνετο...⁴⁶*

I.A. XVI, 379-80

Ὁ δὲ (sc. Τίρων) καὶ πρὸς τὸν βασιλέα μετὰ πάσης παρρησίας ὠσάμενος μόνος μόνῳ λέξειν ἤξιοι, καὶ συγχωρήσαντος, «οὐ δυνάμενος», εἶπεν, «ὦ βασιλεῦ, διακαρτερεῖν ἐπὶ τοιούτῳ πάθει, τὴν τολμηρὰν ταύτην παρρησίαν, ἀναγκαίαν δὲ σοὶ καὶ συμφέρουσαν, εἰ λάβοις τι χρήσιμον ἐξ αὐτῆς, προῦκρινα τῆς ἐμῆς ἀσφαλείας. Ποῖ ποτε οἴχονται σου καὶ πεπτώκασιν ἐκ τῆς ψυχῆς αἱ φρένες⁴⁷; ποῖ δὲ καὶ ὁ περιττὸς ἐκεῖνος νοῦς, ᾧ πολλὰ καὶ μεγάλα κατώρθους⁴⁸;

46. Για την αισθητική αποτίμηση της παθογόνου σκηνῆς βλ. W. B. Stanford, *The Odyssey of Homer*, vol. II, Edinburgh 1958², ad loc. Με ανάλογες φρικιαστικές λεπτομέρειες περιγράφεται στη συνέχεια και ο θάνατος του Ευρύμαχου, χ 79-88. Η παράσταση επεισοδίων της μνηστηροφονίας ήταν συνηθισμένο θέμα στην τέχνη βλ. Odette Touchefeu-Meynier, *Thèmes odysseens dans l'art antique*, Paris 1968, 256-264. Για τον πίνακα του Πολυγνώτου στο ναό της Αθηνάς Αρείας βλ. Παυσ. IX, IV 1-2.

47. Η λ. *φρήν* απαντά στον Ιώσηπο ακόμη δυό φορές: *I.P.* I, 560 *παρακοπήν δὲ φρενῶν* (πρβ. Ευρ. *Βάκχ.* 33 *παρακόποι φρενῶν*), *I.A.* 10, 114 *ὡς ἐξεστηκότα τῶν φρενῶν*. Στον *I.P.* VI, 120 ως v.l.: *φρίκη καὶ παρέκστασις φρενῶν* (*φρενῶν ἔκστασις MLVPC Eus. Chrys.*).

48. Στον *I.P.* I, 544-6 όπου εξιστορεῖται το ίδιο περιστατικό δεν γίνεται λόγος για την αναφώνηση.

Ο παλιός και δοκιμασμένος για την αφοσίωσή του στρατιώτης του Ηρώδη, ο Τίρων, αγωνίζεται με κίνδυνο της ζωής του να αποτρέψει την εκτέλεση της θανατικής ποινής που ο βασιλιάς έχει επιβάλει στους δύο γιους του. Ο Thackeray⁴⁹ υπέθεσε ότι ο συνεργός που έδειχνε ιδιαίτερη προτίμηση στον Σοφοκλή συνέθεσε τη δεινωτική αναφώνηση «*Ποῖ ποτε οἴχονται...*» με βάση το στίχο 390 της *Ἠλέκτρας* του Σοφοκλή: *ὅπως πάθης τι χρῆμα; ποῦ ποτ' εἰ φρενῶν;* (Η Χρυσοθέμις απευθύνεται στην Ηλέκτρα). Το πρότυπο όμως για την αναφώνηση θα πρέπει να αναζητηθεί στους στίχους 201-2 του Ω της *Ιλιάδας*, όπου η Εκάβη νομίζει ότι ο Πρίαμος έχασε το λογικό του, όταν ο γηραιός βασιλιάς ανακοινώνει την αμετάκλητη απόφασή του να πάει ο ίδιος στη σκηνή του Αχιλλέα και να ζητήσει το πτώμα του Έκτορα (Ω 200-2):

ὦς φατο, κώκυσεν δὲ γυνὴ καὶ ἀμείβετο μύθῳ
 «ὦ μοι, πῆ δὴ τοι φρένες οἴχονθ' ἦς τὸ πάρος περ
 ἔκλε' ἐπ' ἀνθρώπους ζείνους ἦδ' οἴσιν ἀνάσσεις;

Τους στίχους αυτούς φαίνεται ότι τους μιμήθηκαν ο Αρχίλοχος (απ. 172 W 1-3 *πάτερ Λυκάμβια, ποῖον ἐφράσω τόδε; τίς σὰς παρήειρε φρένας ἦς τὸ πρὶν ἠρήρησθα;*) ο Ennius *Annales* II, fr. 194-5 *Quo vobis mentes rectae quae stare solebant / ante hac, dementes sese flexere viai?*)⁵⁰ ίσως ακόμα και ο I. Τζέτζης, *Ἐπιστ.* 13 (σ. 24, 6-8 Leone) *οὔτω μοι πάντα καὶ ἡ μνήμων δὲ φρῆν ἐκείνη, δι' ἦν μακαριστός τ' ἀγαστός ἐδόκουν πολλοῖς, συνετεθνήκει τῷ ἀδελφῷ*⁵¹.

I.A. XIX, 91-2

Βαθύβιός τις τῶν συγκλητικῶν ἀνὴρ ἐστρατηγηκῶς ἤρετο Κλούιον παρακαθεζόμενον αὐτῷ καὶ τοῦτον ὑπατικόν, εἰ δὴ τις αὐτῷ νεωτέρων πραγμάτων περὶ ἀφίκοιτο πύστις, προμηθῆς γενόμενος τοῦ μὴ ἐξάκουστος εἶναι τάδε λέγων. τοῦ δὲ φαμένου μηδὲν πεπύσθαι σημείον, «τοιγαροῦν, ὦ Κλούιε, τυραννοκτονίας ἀγῶν πρόκειται» καὶ ὁ Κλούιος, «ὦ γενναῖε», φησίν, «σίγα, μὴ τις τ' ἄλλος Ἀχαιῶν μῦθον ἀκούσῃ».

Ο λόγος είναι για τη σχεδιαζόμενη από ρωμαίους ευπατρίδες δολοφονική απόπειρα εναντίον του Γάου. Ο υπατικός Κλούιος⁵² επιπλήττει την απερίσκε-

49. Josephus, *The Man and the Historian*, 116.

50. E. H. Warmington, *Remains of Old Latin I*, London - Cambr./Mass. 1967⁴. Το απόσπασμα του Έννιου παραδίδεται από τον Κικέρωνα, *De Seneci.*, 6. 19.

51. Η αμέσως προηγούμενη πρόταση της επιστολής είναι κέντρων από ομηρικούς στίχους.

52. Τα χφφ. του Ιωσήπου δίνουν τις γραφές «Κλούιτος» ή «Κλαύιτος» και η λατινική

πη αθυροστομία του συγκλητικού Βαθύβιου⁵³ με ένα παράθεμα από τον Όμηρο: *Χ* 90-1 *σίγα μή τις τ' ἄλλος Ἀχαιῶν τοῦτον ἀκούσῃ*⁵⁴. Αν πράγματι ο υπατικός είχε την ψυχραιμία να θυμηθεί εκείνη την κρίσιμη στιγμή τον Όμηρο, αυτό είναι συζητήσιμο. Όμως δεν ήταν ασυνήθιστο μορφωμένοι Ρωμαίοι να διανθίζουν το λόγο τους με ομηρικά παραθέματα και παροιμιακές εκφράσεις⁵⁵. Όπως πάντως κι' αν έχουν τα πράγματα και στη συνέχεια της αφήγησης για τη δολοφονία του Γάιου απαντούν και άλλοι ομηρισμοί. Το μοιραίο χτύπημα που δέχτηκε ο Γάιος θυμίζει ένα ορισμένο είδος ομηρικής ανδροκτασίας: *Ι.Α. XIX, 109 ὁ δὲ Γάιος ἀληθόνι τῆς πληγῆς περιφερόμενος, μεσσηγὺς γὰρ τοῦ τε ὤμου καὶ τοῦ τραχήλου φερόμενον τὸ ξίφος ἐπέσχεν ἢ κλείς προσωτέρω χωρεῖν, οὔτε ἀνεβόησεν...* Το σπάνιο και ποιητικό επίρρημα *μεσσηγὺς* —άπαξ στον Ιώσηπο— απαντά συχνά σε ένα τρίστιχο λογότυπο της *Ιλιάδας*, όπου περιγράφεται το χτύπημα ανάμεσα στους ὦμους (*Ε* 40-2):

*πρώτῳ γὰρ στρεφθέντι μεταφρένω ἐν δόρῳ πῆξεν
ὄμων μεσσηγὺς, διὰ δὲ στήθεσφιν ἔλασσε
δοῦπησεν δὲ πεσών, ἀράβησε δὲ τεύχε' ἐπ' αὐτῷ*⁵⁶

Τέλος, ακόμη ένας ομηρισμός απαντά και στην περιγραφή του θρήνου της

μετάφραση Cluivius. Ο τύπος «Κλούιος» προέρχεται από διόρθωση του Niese. Αυτός ο Κλούιος (Cluvius Rufus) ήταν κατά τον Th. Mommsen (Cornelius Tacitus und Cluvius Rufus, *Hermes* 4, 1870, 322-4) η πηγή του Ιώσηπου για την εξιστόρηση της δολοφονίας του Γάιου και της συνακόλουθης ανάρρησης στο θρόνο του Κλαυδίου. Η υπόθεση ωστόσο αυτή έχει από καιρό αμφισβητηθεί (βλ. O. Henning, *Römische Stücke aus Josephus*, Diss. Tübingen 1922, 96), ενώ κερδίζει έδαφος η άποψη ότι για αυτά τα γεγονότα ο ιστορικός θα πρέπει να βασίστηκε σε προφορικές μαρτυρίες (πιθανολογούμενοι πληροφορητές ο Αγρίππας ΙΙ, ο ιουδαίος Αλίτυρος, ο Θαυμαστός και ο Επαφρόδιτος), βλ. L. H. Feldman, *The Sources of Josephus' Antiquities* Book 19, *Latomus* XX (1962) 320-33.

53. O H. W. Ritter, *Cluvius Rufus bei Josephus? Bemerkungen zu Jos. Ant. 19, 91 J., RhM* 115 (1972) 85-91 υποστηρίζει ότι το όνομα Βαθύβιος πρέπει να διορθωθεί σε Ταθύβιος (έτσι ονομαζόταν ο ένας από τους δύο κήρυκες του Αγαμέμνονα στην *Ιλιάδα*) και ότι ο Ιώσηπος ειρωνεύεται με το ομηρικό παράθεμα ακριβώς τον Cluvius Rufus που είχε χρηματίσει κήρυκας του Νέρωνα (βλ. Δίωνα Κάσσιο 63, 14, 3 ... *κήρυκι πρὸς πάντα τὰ κηρύξεως δεόμενα Κλουουίῳ Ῥούφῳ ἀνδρὶ ὑπατευκότι χρησάμενος*), αξίωμα ελάχιστα τιμητικό για ρωμαίο ευγενή.

54. Ο Κλούιος αντικαθιστά την αντ. «τοῦτον» του ομηρικού κειμένου με τη λ. «μῦθον». Πρβ. και ξ 493 *σίγα νῦν, μή τις σεῦ Ἀχαιῶν ἄλλος ἀκούσῃ*.

55. Συλλογή μαρτυριών στον H. Strasburger, *Homer und die Geschichtsschreibung, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*, Heidelberg 1972, 9. Βλ. ακόμη Suet. *Claud.* 42 *multum vero pro tribunali etiam homericis locutus est* (sc. Claudius) *versibus*.

56. Πρβ. και *Ε* 56-8, *Θ* 258-60, *Α* 447-9 (με ελάχιστες διαφορές στον πρώτο και τρίτο στίχο του τρίστιχου λογότυπου), *Π* 806-8 και *χ* 92-4 (με μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις).

Καισωνίας πάνω στο πτώμα του Γαίου, *I.A.* XIX, 198 *τό τε πτώμα Γαίου προυδείκνυεν και ἄσσον ἰέναι παρεκάλει μετ' ὀλοφυρμού και δακρύων*. Το επίρ. ἄσσον, ἄλλη μια φορά στον Ιώσηπο *I.A.* I, 328⁵⁷, απαντά συχνά στην *Ιλιάδα*, συνήθως σε σύναψη με κάποιο τύπο του ἰέναι: A 355 ἄσσον ἴτ', 567 ἄ. ἰόνθ', Z 143 = Y 429 ἄ. ἴθ', I 504 ἄ. ἰούσας, O 105 ἄ. ἰόντες.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

M. Z. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

---

57. Ο Naber το μετέτρεψε σε *θαῖσσον*, τη γραφή όμως του *χφ*. δέχονται ο C. Raab και ο G. Schmidt, De Flavii Josephi elocutione observationes criticae, *Jahrb. f. class. Phil. Suppl. Bd. XX* (Leipzig 1894), 506.